

PRIKAZI

U SJENI MUZE KLIO

Josip Užarević, *Ruska književnost od 11. do 21. stoljeća*. Zagreb: Disput. 2020. 861 str.

Knjiga akademika Josipa Užarevića *Ruska književnost od 11. do 21. stoljeća* rezultat je autorova višedesetljetnoga – zapravo bi točnije bilo reći cjeloživotnoga – proučavanja ruske književnosti. Ona se u izvjesnom smislu nadovezuje na povijesne preglede ruske književnosti osnivača hrvatske sveučilišne rusistike Josipa Badalića (*Rusko-hrvatske književne studije*, 1972) i njegovih nastavljača na Katedri za rusku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu Aleksandra Flakera (*Novija ruska književnost*, 1975) i Malika Mulića (*Stara ruska književnost*, 1975). Međutim, objavljivanjem Užarevićeve knjige čitateljska je publika dobila u ruke znanstveno djelo u kojem se iz vizure jednoga autora sagledavaju ne pojedini segmenti, nego cjelina ruske književnosti, i to u njezinu rasponu od preko deset stoljeća, što je među hrvatskim rusistima, valja reći, pothvat bez presedana.

Riječ je zapravo o znanstvenom djelu koje, po mišljenju samoga autora, izlazi iz žanrovskih okvira povijesnih pregleda. Kako upozorava Užarević u svojoj *Uvodnoj riječi*, “premda je građa u knjizi raspoređena kronologijski – od 11. do 21. stoljeća – ne može se govoriti o *povijesti nacionalne književnosti*, ako se pod tim razumije kontinuiran prikaz uzajamno povezanih (uvjetovanih) književno-razvojnih fenomena u vremenu – autora, djela, časopisa, književnih udruga, izdavača, kulturno-društvenih pojava, stilskih formacija, poetičkih na-

čela, postupaka i funkcija” (Užarević 2020: 11). Užarevićeve se knjige svakako ne zasniva na uvjerenju da se povijesni razvoj književnosti odvija po određenoj logici koju je moguće rekonstruirati bilo u obliku teleološki objašnjive priče (usp. D. S. Lihačev) bilo u obliku razvojnih shema beskonačnog i neteleološkog smjenjivanja povijesnih stilova ili stilskih formacija (usp. D. Tschizewskij, A. Flaker). Objašnjavajući svoju metodologiju, Užarević naglašava da suprotno žanrovskim pravilima “povijesti književnosti” on “u prvi plan ne stavlja povijesni tijek, tj. ne promatra tekstove u vremenu, nego ističe primat teksta i shvaća vrijeme kao element teksta” (*ibid.*). Svaki se prilog u knjizi može stoga shvatiti kao samostalna, zaokružena smisleno-analitička cjelina. Prije je, dakle, riječ o svojevrsnu mozaiku ili kolažu tekstova koji jesu, doduše, povezani s određenim razdobljima ruske književnosti i kulture (formirajući tako vremenski ureden niz), ali kojima u osnovi nije opća ideja povijesnoga razvitka niti im je primarna zadaća da se uklope u širu povijesnu “priču”, nego afirmiraju shvaćanje umjetničkoga djela kao “konačnoga modela beskonačnoga svijeta” (Ju. Lotman).

Ipak, ogromnu, gotovo nepreglednu količinu književne građe Užarević je bio prisiljen nekako razvrstati, a to je učinio služeći se klasifikacijskim oznakama kojima se nerijetko služe i povjesničari književnosti. Doduše, među tim se oznakama ne nalazi uobičajeno periodizacijsko nazivlje, nego se kao operativno rješenje uvode stoljeća, a kao klasifikacijske jedinice nižeg reda – autori i analizirana djela.

U 11. stoljeću nastaju prva djela koja možemo okarakterizirati ne samo kao izvorno staroruska (kijevskoruska), pisana staroruskim jezikom, nego i kao djela vrhunske umjetničke kvalitete: *Slovo o*

Zakonu i Milosti mitropolita Ilariona te *Slovo o vojni Igorevoj*. Njima je posvećena posebna analitička pozornost. Užarević se pritom ne zaboravlja osvrnuti na važnu činjenicu, koju nerijetko zaobilaze bez komentara mnogi proučavatelji tog najranijeg razdoblja ruske književnosti, a to je činjenica da je vremenski odsječak od 11. do 13. stoljeća zajednički svim trima istočnoslavenskim narodima koji će se početi formirati od 14. stoljeća nadalje – Malorusima (Ukrajincima), Bjelorusima i Velikorusima (Rusima). S time je povezano i "škakljivo" pitanje značenja koje pojmovi "Stara Rus" i "stara ruska književnost" imaju u suvremenoj međunarodnoj i ruskoj slavistici, te se Užarević s pravom pita "koliko za Ruse (Velikorusu) izraz 'staroruski' znači ujedno i 'ukrajinski' odnosno 'bjeloruski'" (*ibid.* 18). Sa *Slovom o vojni Igorevoj* usko je povezan intrigantan tekst s kraja 14. ili početka 15. stoljeća *Zadonština*, koji je također predmet Užarevićeva analitičkoga interesa. I u 20. stoljeću još se vodila žustra diskusija o izvornosti (primarnosti) jednoga ili drugoga teksta. Nadovezujući se na spomenutu diskusiju, Užarević uvjerljivo dokazuje da se *Zadonština* i sadržajno i formalno oslanja na *Slovo o vojni Igorevoj* (a ne obrnuto), drugim riječima, da *Slovo* nije falsifikat nastao u Rusiji krajem 18. stoljeća, kako uporno tvrde skeptici, nego djelo koje je nepoznati autor napisao potkraj 12. stoljeća, u zlatno doba umjetnosti i kulture Kijevske Rusi. Bilo kako bilo, riječ je o djelu koje svojom umjetničkom snagom fascinira svoje čitatelje i dan-danas. Formativnim razdobljem ruske književnosti u suvremenom značenju termina "ruski" (Užarević upozorava da bi točnije bilo govoriti ne o ruskoj, nego o velikoruskoj književnosti) valja smatrati 16. stoljeće – vrijeme u kojem je državnički i književno djelovao prvi (veliko)ruski car Ivan Gro-

znyj. Užarevića zanima publicističko Ja Ivana Groznog koje je došlo do izražaja prije svega u njegovim poslanicama knezu Andreju Kurbskom. U nastojanju da rekonstruira političke i kulturne prilike u kojima su pisane spomenute poslanice Užarević se dotiče i nekih zanimljivih književnopovijesnih pitanja kao što je, na primjer, pitanje o izostanku renesanse u Rusiji. Upravo se u takvim misaonim rukavcima koji se odvajaju od glavnog predmeta istraživanja, a to je u konkretnom slučaju minuciozna stilska analiza poslanica, ogleda istraživačeva originalnost. On, naime, ne prihvaća olako teze o renesansi mnogih uvaženih književnih povjesničara koji su se njome bavili prije njega, nego nam vlastitim uvidima u povijesnu građu otkriva taj stari problem u posve novom svjetlu. U tom smislu on energično osporava argument za kojim se najčešće poseže u odgovoru na pitanje zašto je u Rusiji izostala renesansa. Riječ je o široko prihvaćenoj tezi "da je 'višestoljetna' (*mnogovekovaja*) mongolsko-tatarska tiranija onemogućila u 14. i 15. stoljeću razvitak gradova" (*ibid.* 76), koji su u drugim kulturnim sredinama, prije svega u Italiji, bili središta i rasadnika renesansnih ideja. Taj argument Užarević ne prihvaća ponajprije zato što "višestoljetni mongolski jaram' nije trajao više od 150–200 godina" (*ibid.*). Osim toga mnogi velikoruski gradovi nisu ni potpali pod vlast Mongola (Veliki Novgorod, Nižnji Novgorod, Smolensk, Pskov). Branu prema renesansnim i općenito zapadnoeuropskim idejnim strujanjima podigla je Ruska pravoslavna crkva koja je upravo u mongolsko vrijeme snažno ojačala. Kako navodi Užarević u jednoj fusnoti, "[...] ne treba zaboraviti da je pod Zlatnom Hordom Ruska pravoslavna crkva, vodeća duhovno-integrativna snaga istočnoslavenskoga svijeta, bila privilegirana: nije plaćala namete te je,

štoviše, proširivala svoje posjede" (*ibid.*). Uzgred rečeno, fusnote u ovoj knjizi valja pažljivo čitati jer redovito sadrže ne samo zanimljive povijesne činjenice nego i autorove lucidne komentare o mnogim prijepornim pitanjima suvremene rusistike. U 17. stoljeću Užarevićevu analitičku pozornost privlači protopop Avvakum i njegovo *Žitije*. Ono se, premda nastaje na tragu hagiografske tradicije, može smatrati prvom ruskom autobiografijom jer se u njemu prvi put u ruskoj književnosti subjekt i objekt pripovijedanja podudaraju. Naime, tradicionalna hagiografija ne dopušta mogućnost da budući svetac opisuje svoj vlastiti život, a pogotovu ne svoje zasluge u religioznoj sferi. Ovdje valja istaknuti, ali to vrijedi i za knjigu u cjelini, da Užareviću nisu strane ni komparatističke teme, prije svega one koje se dotiču književnih veza, sličnosti i tipoloških usporedaba ruske i hrvatske kulture. Tako pišući o Avvakumovim kontaktima sa suvremenicima Užarević podrobno opisuje (ne)susret i (ne)dijalog vođe ruskoga raskola s našim Jurjem Križanićem, jednom od najmarkantnijih osobnosti 17. stoljeća. Premda je "njihovo shvaćanje vjere, jezika, svijeta i duhovnosti bilo dijametralno suprotno" (*ibid.* 169), Užarević upozorava i na mnoge dodirne točke između Avvakuma i Križanića, od kojih se zbog ograničenosti prostora mogu navesti samo one najvažnije: obojica su bila "strasni i talentirani polemičari" i "svaki na svoj način, veoma nadareni ljudi, spremni za svoje ideje žrtvovati sve drugo (pritom je moguće da je Križanić pri kraju života, bježeći iz Rusije glavom bez obzira, izgubio vjeru ne samo u nju nego i u vlastite ideje). Obojica su zbog tih ideja bila dugogodišnji prognanici u Sibiru" (*ibid.* 170). U 18. stoljeću, koje radikalnim i sustavnim reformama na svim područjima života označava definitivan raskid sa srednjim

vijekom i početak ruske književnosti novoga vremena, u središtu Užarevićeva znanstvenog interesa nalazi se vodeći pjesnik toga doba Gavriila Deržavin i njegova oda *Bog*. Ta je oda prvo djelo ruske književnosti koje je imalo svjetski odjek.

Sljedeća stoljeća – 19, 20. i 21. – jesu stoljeća u kojima je ruska književnost postala jednom od vodećih književnosti u Europi i svijetu. Tim je razdobljima posvećeno i najviše prostora: kad je riječ o 19. stoljeću, u knjizi se raspravlja o djelima V. Žukovskoga, K. Batjuškova, F. Tjutčeva, A. Puškina, M. Lermontova, N. Gogolja, A. Gercena, I. Gončarova, N. Nekrasova, I. Turgeneva, F. Dostoevskoga, L. Tolstoja i N. Leskova. U 20. i 21. stoljeću predmetom Užarevićeva razmatranja postaju pak djela A. Bloka, A. Belog, A. Ahmatove, O. Mandel'stama, B. Pasternaka, M. Cvetaeve, S. Esenina, N. Zabolockog, Ju. Mamleeva, L. Petruševske i L. Ulicke. Premda navedeni prilozi variraju opsegom od jedne do više desetaka stranica, zajednička im je usredotočenost na sama književna djela, prije svega na njihovu poetičku dimenziju, ali ni njihova kulturno-povijesna dimenzija nikada ne izlazi iz istraživačeva vidokruga. Užarević pritom pokazuje veliku prilagodljivost svoje metodologije raznim poetikama i autorskim osobnostima. On s jednakom analitičkom vještinom piše o romantičarskoj poeziji jednoga Lermontova kao i o postmodernističkoj prozi jedne Petruševske. Nažalost, ovdje je iz razumljivih razloga nemoguće, makar i sažeto, prikazati sva navedena poglavlja knjige. Ipak, mogla bih kao značajan doprinos hrvatskoj, ali i svjetskoj puškinistici izdvojiti poglavlje o A. S. Puškinu čije stvaralaštvo Užarević sagledava u dubokoj povijesnoj perspektivi, prateći kako se u njemu realiziraju, ali i nadilaze tendencije čak triju stilskih formacija – klasicizma, romantizma i

realizma. Naravno, Puškin je kao i svi veliki umjetnici "nadformacijski pjesnik". Zapravo, on je, kako ističe Užarević, "prvi ruski pisac koji je ostvario cilj cijele ruske književnosti 18. stoljeća: ravnopravno uključivanje u književne procese moderne Europe. Ako se u ranijim razdobljima svojega stvaralaštva Puškin i ugledao npr. na Byrona, Goethea ili francuske pisce 18. stoljeća, u kasnijim je – zrelim – fazama zasigurno prevladao njihov utjecaj aktivirajući mnoge elemente tada još neafirmirane realističke poetike. U tome smislu on ne samo da je 'predvidio' onaj kvalitativni skok što će ga ruski realizam – preko imena kao što su Nikolaj Gogol' (1809–1852), Ivan Turgenev (1818–1883), Lev Tolstoj (1828–1910) ili Fëdor Dostoevskij (1821–1881) – sredinom 19. stoljeća postići u svjetskim razmjerima nego je [...] u dobroj mjeri sam inicirao i ostvario taj svjetski iskorak ruske književnosti" (*ibid.* 260–261). Svoja književnopovijesna razmišljanja o Puškinu Užarević podupire pomnom strukturno-poetičkom analizom pjesničkova bogatog književnog opusa koji se k tome odlikuje iznimno širokim reper-toarom književnih oblika. Najopširnije se Užarević osvrće na Puškinov roman u stihovima *Evgenij Onegin*, a ujedno i na Lotmanove komentare i hrvatske prijevode tog vrhunskog djela ruskog i europskog romantizma (T. Prpića i I. Slamniga). Budući da je Puškin stvarao u sva tri književna roda – u drami, epici i lirici, u ovo su poglavlje uključene i detaljnije analize njegove povijesne drame *Boris Godunov*, poeme *Bakreni konjanik (Mednyj vsadnik)* i pjesme "Ja spomenik sebi podigoh nerukotvoran..." ("Ja pamjatnik sebe vzdvig nerukotvor-nyj..."). Užarević je zaokružio Puškinov stvaralački portret istražujući posmrtnu sudbinu njegova djela, tj. širenje njegova utjecaja kako na same pjesnike i pisce od

Lermontova i Gogolja nadalje tako i na književnu kritiku i znanost o književnosti od postpuškinskoga doba do danas. Sva odabrana djela tzv. novije ruske književnosti Užarević analizira na podjednako temeljit način bez obzira na broj stranica koji im u svojoj knjizi posvećuje. On, osim toga, upotpunjuje svoje prikaze 19., 20. i 21. stoljeća preglednim književno-povijesnim uvodima smatrajući da je u tim poglavljima "historiografsko načelo" nešto slabije izraženo nego u poglavljima posvećenima ruskoj književnosti do 19. stoljeća.

Važno je istaknuti da za svako pojedino razdoblje ruske književnosti od 11. do 21. stoljeća Užarević spominje doprinos hrvatske rusistike njihovu istraživanju. Pojačanu pozornost također obraća prevodenju ruske književnosti na hrvatski navodeći iscrpne popise prevoditelja i prevodjenih autora, pogotovu za 19., 20. i 21. stoljeće kao periode intenzivnijeg prevodenja s ruskog.

Neobično mi se intrigantnim čini posljednje poglavlje knjige, Užarevićeva *Zaključna riječ* u kojoj se dotiče mnogih otvorenih pitanja ruske kulturne i književne prošlosti. Kulturno-povijesni odnosi Kijevske i Moskovske Rusi možda spadaju u najosjetljivije među tim otvorenim pitanjima, a Užarević ga sažeto formulira ovako: "Je li dakle u pravu Moskva kad Kijev smatra 'majkom ruskih gradova' i 'ruskom Atenom' i kada kulturu Kijevske Rusi uzima kao 'svoju (tj. velikorusku) antiku'?" (*ibid.* 721). Na to pitanje ne daje odmah izravan odgovor, nego najprije navodi niz argumenata koji idu u prilog tezi o kontinuitetu između Kijeva i Moskve, a zatim iznosi niz protuargumenata koji taj kontinuitet osporavaju. Na kraju tog relativno kratkog poglavlja Užarević se osvrće na tri temeljna čimbenika koja s motrišta duhovne povijesti ulaze u definiciju Rusije, a to su: Bizant, Zapadna Europa i Azija.

Po njegovu mišljenju, od Bizanta je ruska književnost naslijedila te i dalje izgrađivala kršćansko-pravoslavni kôd. Plodotvoran i uznemirujući odnos između Rusije i Zapadne Europe utkan je, kako tvrdi Užarević, "u najvažnije ideologije koje su određivale rusku duhovnu povijest – od shvaćanja Moskve kao trećega Rima u 15. i 16. stoljeću preko 'latinofila' i 'grkofila' u 17. stoljeću do 'slavenofila' i 'zapadnjaka' u 19. stoljeću te implementacije marksističko-komunističkih ideja u 20. ili 'demokratskih načela' u 21. stoljeću" (*ibid.* 726). Povezanost s Azijom došla je pak, smatra Užarević, do izražaja u "azijskom kodu" ruske državnosti (*samoderžavija*), odnosno u državno-despotskom duhu upravljanja golemim euroazijskim prostorima, ali i u nizu drugih fenomena ruske kulture kao što su, na primjer, lukovičaste kupole na crkvama, stare ruske nošnje, narodno usmeno stvaralaštvo s tatarskom temom i sl.

Svoju zaključnu riječ, a ujedno i knjigu Užarević završava rečenicom o kojoj bi se još dalo diskutirati. Evo te rečenice: "*Ruska književnost od 11. do 21. stoljeća* nije dakle toliko projekt historiografskoga obuhvaćanja koliko pokušaj produbljenoga, analitičkoga čitanja odabranih ruskih (i kijevoruskih) književnih tekstova – od prvih stoljeća do danas" (*ibid.* 727). Istina je da su u središtu Užarevićeva znanstvenog interesa ponajprije sami književni tekstovi, a sve što se odnosi na njihovu izvantekstovnu stvarnost – društveno-političke prilike, kulturna klima, biografske kolizije koje su pratile njihov nastanak – podređeno je njihovoj strukturno-poetičkoj analizi. U tom

smislu Užarevićeva knjiga, kako je već istaknuto na početku, doista nije povijest književnosti u tradicionalnom smislu riječi. No bez obzira na činjenicu što se u njoj odustaje i od kontinuirane linearne naracije i od bilo kakve eksplicitno formulirane ideje povijesnoga razvoja, ta je knjiga nastajala, slikovito rečeno, u sjeni muze Klio nadležne za povijest i historiografsko nadahnuće. Služeći se suvremenijim znanstvenim pojmovljem, Užarević svoju knjigu duhovito naziva "kvantnom historiografijom", a književne tekstove "svojevršnim 'kvantima', energetske zgusnućima koja razbijaju književnopovijesni kontinuum" (*ibid.* 12). Ona bi se možda mogla odrediti i kao latentna povijest ruske književnosti, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što se u njoj svako analizirano književno djelo promatra ne samo iz sinkronijskoga aspekta svoje umjetničke ustrojenosti nego i iz dijakronijskoga aspekta svoga odnosa prema tradiciji, kao i svojih utjecaja na buduće generacije književnih stvaralaca. Naime, Užarević dosljedno gleda na književna djela kao na "svijene prostorne, vremenske i smisaone strukture od kojih se svaka može i treba promatrati kao mikromodel sveukupnoga vremena – kako prošlosti i sadašnjosti tako i budućnosti" (*ibid.* 12). Zahvaljujući takvu motrištu Užarević nam je o ruskoj književnosti od 11. do 21. stoljeća rekao, čini se, mnogo više nego što je namjeravao. No, nazvali mi Užarevićevu knjigu poviješću ruske književnosti ili ne nazvali, ona u svakom slučaju ulazi među najviše dosege Zagrebačke književnoznanstvene škole.

Živa Benčić